

רחל מדפיס־בן דור, ממייסדות "ארבע אמהות" מספקת בספרה המרתק הצצה אל מאחורי הקלעים של אחת התנועות החברתיות המצליחות בתולדות המדינה לקראת סוף ספרה "אמא, יצאתי מלבנון!" מונה רחל מדפיס־בן דור, יוזמת תנועת "ארבע אמהות" ומי שעמדה בראשה, שלושה גורמים שלדעתה מסבירים את הצלחת המחאה של התנועה: כאב אישי שמעורר לפעולה, יצירת לחץ ציבורי, והפניית הכוח שהצטבר אל עבר מקבלי ההחלטות כדי שיפעלו לשינוי המצב הלא תקין. ספרה פורש לפנינו את צמיחתה של התנועה מאז אסון המסוקים ב-1997 עד התפרקותה מרצון ב-2001, לאחר נסיגת כוחות הצבא הישראלי מלבנון. זהו ספר נדיר, שכן סיפורן של תנועות מחאה הוא בדרך כלל מושא למחקר אקדמי, אך פעילים – לפחות בישראל – ממעטים להתיישב ולכתוב אחרי שנות פעילות אינטנסיביות רטרופספקטיבה על אודות המחאה. המחברת מציגה את התנאים שהובילו לצמיחתה של המחאה, את המכשולים שעמדו בפניה, את שלבי ההתארגנות השונים, את תהליכי הלמידה תוך כדי תנועה, את הנרטיבים שהתנועה גייסה לשירותה – ובעיקר את האופן שבו תנועת נשים שברה את תקרת הבטון של תחום הביטחון, תבעה הכרה כשחקנית בתחום זה, ותוך כדי כך עירערה באמצעות ידע חלופי על השיח ההגמוני בדבר נחיצות שהותו של הצבא הישראלי בלבנון.

מלחמת לבנון הראשונה היתה הראשונה מבין מלחמות ישראל שצדקתה ומטרותיה הוטלו בספק. אולם אחרי נסיגת הצבא הישראלי למה שכונה רצועת הביטחון, פרישת מערך של מוצבים לאורך נהר האוואלי והקמת צבא דרום לבנון – לא רק שהמחאה דעכה והשקיעה בבוץ הלבנוני ירדה מסדר היום הציבורי, אלא שהתפיסה שעל פיה רק מתוך רצועת הביטחון אפשר להגן על יישובי הגליל נהפכה לאמת שאין עליה עוררין. בתחילת שנות ה-80 תושבי דרום לבנון קידמו את הפלישה הישראלית באורז ופרחים, אך הכיבוש המתמשך של האזור הוביל בסופו של דבר להתפתחות של מלחמת גרילה. צה"ל לא היה ערוך למלחמה מסוג זה, ועצם התנועה בכבישים הפכה למסוכנת עבור החיילים. זהו הרקע הנחוץ להבנת אסון המסוקים, שכן הטסת חיילים למוצבים היתה נהוגה כדרך למניעת אבידות. באופן פרדוקסלי, פתרון זה גבה מספר גבוה של הרוגים (73 חיילים) והחזיר לסדר היום הציבורי את מחיר הלחימה בדרום לבנון. המחאה הציבורית שפרצה לאחר מכן התמקדה במחיר הדמים שהלחימה גובה – לא בעצם צדקת הלחימה.

מה את מבינה

בפרק הראשון של הספר מדפיס־בן דור מתארת את החרדה שאחזה בה ואת הרהורי הכפירה שהתעוררו בה בעקבות אסון המסוקים – הרהורי כפירה שלדעתה הדחיקה עם גיוסו של בנה אור לצבא. עם זאת, ידוע כי חרדה, כאב והרהורי כפירה, גם אם הם עשויים להניע לפעולה, אינם גורמים בהכרח להתגייסות לפעולה קולקטיבית – קל וחומר להצלחה של תנועת מחאה. לשם כך דרושים גורמים נוספים: רשתות חברתיות (במובן של קשרים עם קבוצות אחרות וגורמים בעלי השפעה), משאבים חומריים, בולטות יחסית של תחום המדיניות, ויצירת סדקים (קטנים ככל שיהיו) בהסכמה של האליטות הפוליטיות ושל חלק מהציבור בנוגע למצב הקיים.

על פי כל אמות המידה האלה, סיכויי הצלחה של "ארבע אמהות" בתחילת דרכה היו קלושים. אף שבתחילת הדרך התגבשה סביב מדפיס־בן דור קבוצה של חברות, רובן מקיבוצי הגליל העליון, והן שאבו השראה מפורום כוכב יאיר (קבוצה קטנה של חברי כנסת שעירערה על נחיצות השהות של הצבא בדרום לבנון), הן גילו עד מהרה כי גם בקרב תושבי הקיבוצים בגליל העליון – ולא כל שכן בעיירות הפיתוח – התבצר היטב הרעיון כי הדרך היחידה לשמור על ביטחון יישובי הגליל עוברת דרך

הכיבוש המתמשך של דרום לבנון. אם ערעור ע התפיסה ההגמונית בדבר נחיצות שהותו של הצבא בדרום לבנון נתפס ככפירה, ההעזה של נשים, כאמהות, לפקפק בעצם הקרבת הבנים החרפה עוד יותר את הסירוב להקשיב לקולותיהן. בתואנות כגון "מה את מבינה" ו"אתן מחלישות את כוח העמידה של החיילים", בעלי עוצמה – החל בשר הביטחון דאז, איציק מדרכי, דרך יועציו וכלה בחברים בתנועה הקיבוצית – ניסו להחזיר את מדפיס־בן דור וחברותיה לתפקיד של האם היהודייה-הישראלית: זו שתורמת לטוב המשותף על ידי שליחת בניה לצבא בכלל "וליחידות הלוחמות בפרט, ומבשלת ומכבסת בסופי שבוע בנוסח תוכנית הרדיו "קולה של אמא

לא זאת בלבד שתחום הביטחון הוא בעל בולטות גבוהה בישראל ולכן הנגישות אליו מוגבלת לכלל האזרחים, אלא שנים בכלל ואמהות בפרט נתפסות כרגשניות ולא רציונליות מטבען, וכמי שמנועות מלהשמיע את קולן בסוגיות של צבא וביטחון. אימוץ השם "ארבע אמהות" ניכס מצד אחד סמלים יהודיים-לאומיים בעלי תהודה בקרב הציבור היהודי-ישראלי ויצק לתוכם משמעויות שהעלו שאלות על אודות עצם ההקרבה, אך גם הציב בפני התנועה דילמות לא מעטות. הדילמות הללו נפרשות בהרחבה בפרקים השונים, ובעיקר בפרק "מה את מבינה". אמנם התביעה להשמיע קול של נשים בתחום המזוהה כמונפול גברי נשאה אופי מתריס ואף מאיים, אולם היא העמידה אתגרים עבור אופן המסגור של הפעולה הקולקטיבית והתהודה והאמינות של מסרי המחאה. מחד גיסא, למסגור הפעולה הקולקטיבית כשבמרכזו האמהות היה פוטנציאל לגייס קהלים (בעיקר בקרב אמהות ואבות ללוחמים) בשם הדאגה והחרדה לגורל הבנים החיילים. מאידך גיסא, היה בו פוטנציאל לקעקע את תביעות המחאה, שכן הוא שאב השראה מידע חווייתי ואמוציונלי שנתפס כמוגדל ל"ידע המקצועי", הרציונלי ונטול הפניות" של המומחים לביטחון. לכן, לאורך כל הספר ניכרת ההתלבטות המתמדת בין מסגור שמגייס את הסמל השמרני של האם ויוצק בו תכנים חתרניים ובין מסגור הנשען על ידע "מקצועי" ו"תיאורטי", שתכליתו להציע פרשנות חלופית לשיח הביטחוני ההגמוני. מסגור אחרון זה היה כרוך בלימוד "תואר ראשון בסוגיית לבנון", וגם בגיוס סמכותם של מומחים לביטחון שהביעו התנגדות לשהות של הצבא בלבנון. ידע חלופי זה הופץ בהפגנות, בכרוזים ואף תוך העמדת מומחים לביטחון במרכז הבמה במפגנים וכנסים – מהלך שעורר ביקורת עם התרחבות התנועה ואף התפרש ככניעה לקולות גבריים.

החשיפה לאמצעי התקשורת דרשה אף היא תהליך של למידה וגם שיוט בין המסגרות השונות. בספרו על הכיסוי ניתח טוד גיטלין את האופן שבו אמצעי התקשורת מתעלמים תחילה מתנועות מחאה, ולאחר מכן (University of California Press, 1980) "The Whole World Is Watching", התקשורת של המחאה נגד מלחמת וייטנאם מנסים לכפות עליהן מסגרות המעוותות את המסר של מחאתן. המחברת מספרת על תהליך הלמידה ואף על מתח שנוצר בין האופן שבו התקשורת שאפה להציג את המחאה ובין דרכי הייצוג התקשורתית שהתנועה ביכרה. התקשורת תרה אחר דרמה ורגש, ולעומתה מדפיס-בן דור, חברותיה וחבריה העדיפו לעתים קרובות מסרים רציונליים, שישקפו את הידע החלופי שהמחאה קידמה. הן גם נדרשו להתמודד עם כתבים צבאיים, ששימשו לרוב כשופרים של התפיסה השלטת על אודות דרום לבנון והשהות של הצבא שם. היא מציינת את עומק הקווים המגדריים שחצו את התקשורת, כאשר עיתונאיות הביעו אהדה למחאה והתייחסו אליה ברצינות, בעוד פרשנים צבאיים גברים תקפו וביטלו אותה.

ניצול משאבים חברתיים

תנועות מחאה השואפות לרוץ למרחקים ארוכים דורשות משאבים וארגון. "ארבע אמהות" התחילה כתנועה שהורכבה מרשתות חברתיות שמקורן בקיבוצי הגליל העליון, ועל אף התרחבותה נותרה "תנועה של משפחות", שגרעינה המרכזי בגליל העליון. מיסוד התנועה בדמות עמותה הביא גם להרחבת שורותיה מעבר לגרעין המייסד, מה שאיים על יכולתו של אותו גרעין לשלוט על המסר, למקדו, להגבילו ולוודא שפעילות התנועה אינה מפירה את הסדר הציבורי. פעילים ופעילות חדשים דרשו להחריף את מסרי המחאה ואף לנקוט פעולה רדיקלית יותר. עם זאת, הגרעין המייסד הצליח לבלום יוזמות אלה, במחיר של אובדן קהלים. השתייכותו של הגרעין המייסד לתנועה הקיבוצית היתה מרכזית בגיוס המשאבים החומריים והאנושיים לאורך כל הדרך. משאבים אלה היו תנאי הכרחי אך לא מספיק להצלחת המחאה. לצידם נדרש מאמץ לאלץ את האליטות הפוליטיות לחשוב מחדש על תפיסותיהן בנושא ועל מחויבותן אליהן.

בהקשר זה, השתדלנות מול חברי וחברות כנסת היתה חשובה. "ארבע אמהות" נקטה אסטרטגיה מעניינת בפנייתה לחברי הכנסת. במרכז אסטרטגיה זו עמד גיוס קשרים אישיים, בניסיון למצוא את המשותף בין חברות וחברי התנועה ומקורביהם ובין פוליטיקאים. היכולת לפגוש חברי וחברות כנסת נשענה על מעמדן של מנהיגות התנועה כאחוס"ליות (אשכנזיות, חילוניות, ותיקות, סוציאליסטיות ולאומיות), מושג שטבע ברוך קימרלינג. אסטרטגיה זו, אף שלא תמיד צלחה, יצרה אווירה פחות טעונה במפגשים והצליחה במקרים אחדים לחלץ

מהפוליטיקאים תמיכה במסר המחאה. מדפיס־בן דור מציינת כי התמיכה של מפלגות השמאל, ובעיקר של חבריהן הגברים, לא היתה מובנת מאליה. יו"ר מרצ, יוסי שריד, התנגד ליציאה מלבנון ללא הסכם, בעוד שחברות הכנסת של מפלגתו תמכו במטרות המחאה. לעומת זאת, חברות כנסת בימין התנגדו ליציאה מלבנון

משאבים, ארגון ואף שתדלנות סיפקו אמנם בסיס לפעולה המשכית, אך היה גורם חשוב שאיפשר לתנועת "ארבע אמהות" להשיג את מטרותיה. מערכת הבחירות ב-1999, והתחרות בין מפלגת העבודה בראשות אהוד ברק ובין הליכוד בראשות ראש הממשלה אז בנימין נתניהו, יצרו הזדמנות פז להשפיע על הפוליטיקאים לבחון מחדש את מחויבותם לכיבוש דרום לבנון. הבטחתו של ברק להוציא את הצבא מלבנון וניצחונו בבחירות הפיחו תקוות רבות בקרב התנועה. עם זאת, היה חשש שבעקבות הבטחת הבחירות תתפשט התחושה שהמטרות הושגו, מה שיוביל לאובדן האנרגיה של המחאה – וזאת בזמן שהנהגת "ארבע אמהות" חששה כי הממשלה החדשה כלל לא תקיים את הבטחתו של ברק. לנוכח זאת, התנועה הכפילה את מחאותיה ואת לחציה על הממשלה החדשה. הישג משמעותי היה הקשר הישיר עם האלוף דני יתום, שמונה על ידי ברק ליידע את "ארבע אמהות" על ההיערכות לקראת היציאה מלבנון. הציפייה להיערכות חדשה הביאה גם לשינוי המסגור של פעילות התנועה. כעת מדובר היה לא רק בקריאה לצאת מלבנון ולהחזיר את הבנים הביתה, אלא גם במאבק להבטחת קיומם של יישובי קו העימות והגנתם מתוך הגבול הבינלאומי

במאי 2000 הצבא הישראלי נסוג מדרום לבנון. זה היה רגע חגיגי, אך כפי שמדפיס־בן דור מציינת, גם כזה המלווה בחששות כבדים. חששות אלה לא התממשו. לאחר שמטרותיה הושגו, תנועת "ארבע אמהות" החליטה לפרק את עצמה. החלטה זו אינה מובנת מאליה. אפשר היה לצפות שעם הניסיון שצברה תמשיך התנועה את פעילותה תוך הסטת מטרותיה לאפיקים דומים, כפי שנוהגות תנועות מחאה אחרות בישראל ובחו"ל. הצלחתה של "ארבע אמהות" טמונה ביכולתה ליצוק משמעות חדשה לזהות הפוליטית של אם החייל – לא עוד "קולה של אמא", אלא דמות אם המגייסת את מיקומה כדי למחות נגד המדיניות המלחמתית של מדינתה; ביצירת סדקים וחוסר הסכמה בקרב הציבור והאליטות בנוגע לכיבוש דרום לבנון; ביכולתה לאלץ את האליטות הפוליטיות לבחון מחדש את סדר היום הביטחוני בהקשר של דרום לבנון; ולבסוף, ביכולתה לסלול את הדרך לתנועות נוספות. דוגמת "התנועה ליציאה מלבנון" שהקים ח"כ יוסי ביילין

מלבנון לשומרון

לתנועות מחאה יש גם תוצרים ארוכי טווח שאינם בשליטתן. השאלה שעולה מתוך קריאת הספר המרשים הזה היא מדוע תנועות אמהות שקמו כדי להתנגד לכיבוש לא האריכו ימים, ומדוע אחרי פרוץ אינתיפאדת אל-אקצה (האינתיפאדה השנייה) המחאה דעכה. תשובה אפשרית לשאלה טמונה, כפי שטוען יגיל לוי בספרו "מצבא העם לצבא הפריפריות" (הוצאת כרמל, 2007), בשינוי ההרכב החברתי של היחידות הלוחמות, שהתבטא בגיוס המוגבר של חיילים מהפריפריה החברתית ליחידות קרביות. לא זאת בלבד ששכבות אלה רואות בשירות צבאי מסלול לניעות חברתית, אלא שהן גם חסרות את משאבי העוצמה שיאפשרו להן להתגייס לפעולה קולקטיבית. וכאשר שכבות אלה מתגייסות כדי למחות נגד הקרבת שווא של חיי הבנים, הן עשויות לתבוע דווקא להגביר את הקטלניות של הצבא כדי להגן על חיי החיילים (כפי שהיה במקרה של בראל חדריה שמואלי, לוחם מג"ב שנהרג). (בשנה שעברה מירי פלסטיני בגבול עזה

תוצר ארוך טווח ובלתי מכוון נוסף של מחאת "ארבע אמהות" היה שינוי דפוסי הלחימה של הצבא. מגמה זו באה לידי ביטוי בהפעלה מסיבית וקטלנית של חיל האוויר והימנעות ככל האפשר מכניסה קרקעית. זאת, מחשש לאובדן חיי החיילים. שינוי זה העלה את מספר הקורבנות בנפש בקרב הלבנונים והפלסטינים ואת העדפת חיי החיילים על פני חיי האזרחים הישראליים

דברים אלה אינם מפחיתים מהנחישות של מחאת "ארבע אמהות". עם זאת, כפי שציין קרל מרקס, בני אדם עושים את ההיסטוריה בנסיבות שאינן נתונות לבחירתם; כל שהם יכולים לעשות זה לעצב מחדש את התנאים

שלתוכם נולדו. ההצלחה של "ארבע אמהות" נבעה מצירוף של נחישות ושל משאבים חומריים ואנושיים, אך לא פחות מכך מתנאים היסטוריים ספציפיים. לאור השינוי שחל בהרכבו החברתי של הצבא, הפיכת הכיבוש בגדה המערבית למוכן מאליו, האינטרסים שנוצרו סביבו ותרבות ההכחשה הקולקטיבית של העוולות שהוא מחולל, נראה שיידרשו

תנאים אחרים כדי שתנועת מחאה נגד הכיבוש תצליח

.
אמא, יצאתי מלבנון! "ארבע אמהות" – סיפורה של
2021, מחאה שהצליחה / רחל מדפיס-בן דור. הוצאת ידיעות ספרים, 256 עמודים

על שרה הלמן

. שרה הלמן היא פרופסור בדימוס במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב